

सांख्ययोग्यैरकार्थस्य प्रागुक्तत्वाद्भयसंमतमित्यर्थः अव्यक्तयोगमते जडसत्यं च सांख्यमते चित्प्रतिबिम्बगर्भमीश्वराख्यं शुद्धब्रह्मज्ञानेन बाध्यं चेति यद्यप्येषामवांतरधर्मभेदोऽस्ति तथाप्यव्यक्तादियमिषः सर्वेषामप्रत्याख्येया इति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ पृथिव्यादिपदैस्तन्मात्राण्युच्यंते प्रकृतिशब्दितत्वात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ शब्दादयः स्थूलविद्यदाद्याः एषा प्राचां व्याख्या शब्दादीनां भौतिकत्वोपपादकवाक्यशेषविरोधानुयथाश्रुतमेव साधु सर्वत्र लक्षणायां च सर्वशास्त्रविष्टवः स्यात् ॥ १३ ॥ एते शब्दादयः दश विशेषाः विकारांतरानुपादानत्वं विशेषत्वं च शब्दादिष्वेव दृष्टं न स्थूलपृथिव्यादिषु मनस्तु विकारांतर्गतमपि विशेषः तस्य वक्ष्यमाणरीत्या महाभूतोपादानत्वात् श्रोत्रादीनामपि विशेषत्वं निराचष्टे बुद्धीति स विशेषाणीत्यनेन श्रोत्रादयो न विशेषा इत्युक्तं ॥ १४ ॥ षोडशकमिति बुद्ध्यहंकाराभ्यां मनः पृथक्करो

याज्ञवल्क्य उवाच श्रूयतामवनीपालयदेतदनुपृच्छसि ॥ योगानां परमं ज्ञानं सांख्यानानां च विशेषतः ॥ ८ ॥ न तवाविदितं किंचिन्मातुजिज्ञासे ते भवान् ॥ पृष्टे न चापि वक्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ९ ॥ अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराश्चापि षोडश ॥ तत्र त्रुप्रकृती रष्टौ प्रादुरध्यात्मचिंतकाः ॥ १० ॥ अव्यक्तं च महान्तं च तथा हंकार एव च ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पंचमं ॥ ११ ॥ एताः प्रकृतयस्त्यष्टौ विकारानपि मे शृणु ॥ श्रोत्रं त्वक्चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणं च पंचमं ॥ १२ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधस्तथैव च ॥ वाक्कहस्तौ च पादौ च पायुर्मंदं तथैव च ॥ १३ ॥ एते विशेषा राजेंद्रमहाभूतेषु पंचसु ॥ बुद्धीं द्रियाण्यथैतानि सविशेषाणि मे थिल ॥ १४ ॥ मनः षोडशकं प्रादुरध्यात्मगतिं चिंतकाः ॥ त्वंचैवान्ये च विद्वांसस्तत्त्वबुद्धि विशारदाः ॥ १५ ॥ अव्यक्ताच्च महानात्मा समुत्पद्यति पार्थिव ॥ प्रथमं सर्गमित्येतदाहुः प्राधानिकं बुधाः ॥ १६ ॥ महतश्चाप्यहंकार उत्पन्नो हिनराधिप ॥ द्वितीयं सर्गमित्याहुरेतद्बुद्ध्यात्मकं स्मृतं ॥ १७ ॥ अहंकाराच्च संभूतं मनो भूतं गुणात्मकं ॥ तृतीयः सर्ग इत्येष आहंकारिक उच्यते ॥ १८ ॥

ति एतच्चानुभवबलात्तवचता किंकादीनां च संमतमित्याह त्वंचेति तथाहि लौकिका अहंकारमात्मानं बुद्धितदुगं मनोति र्द्वियं चेति प्रतियंति शास्त्रतत्त्वे तु मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमांतरं संशयो निश्चययोगवः स्मरणं विषया अमी इति सर्वेषां मंतरि र्द्वियत्वमेव ॥ १५ ॥ सृष्टिक्रममाह अव्यक्तादिति सुषुमाख्यं तमोऽज्ञानं यद्द्विजं स्वमबोधयोरित्युक्ते रव्यक्तमिह सौषुप्तं तमः तस्मान्महानात्मा अयमहं ब्राह्मणो मुख्यपुत्र इति विशेषानालिगितोऽस्मीत्येतावन्मात्रप्रत्ययविषयो बुद्धिः सूक्ष्माख्यामहान् उत्पद्यते ॥ १६ ॥ तत उक्तविशेषालिगितोऽस्मीति प्रत्ययविषयो हंकारः ॥ १७ ॥ ततः संकल्पविकल्पात्मकं मनस्तच्च विद्यदादिभूततदुगशब्दाद्यात्मकं ॥ १८ ॥